

Björn Horgby

Tradition och förändring i arbetarkulturen 1850—1940¹

Den tidiga arbetarkulturen

Under den första hälften av 1800-talet började arbetarklassen formera sig. Byggstenar i den nya arbetarkulturen var bland andra hantverkskulturen och andra folkliga kulturella praktiker, med vars hjälp arbetarbefolkningen mötte en ny verklighet när kapitalismen trängde ut feodalismen.

Det var i första hand hantverksarbetarna som byggde sin egen kultur och den var "bråkig" och "oregerlig". Gesäller, lärlingar och andra arbetare söp och bråkade på gator och krogar, gjorde upplopp, tog frimåndag och annan olovlig ledighet samt snattade arbetsmaterial.² Ett tecken på den folkliga "bråkigheten" var den omfattande våldsbrottsligheten, som ökade i Sverige under den första hälften av 1800-talet. Också den jämförelsevis mycket höga alkoholkonsumtionen steg fram till mitten av 1800-talet.³

Skötsamhetskulturen

Men arbetarkulturen förändrades. I början av 1900-talet ersattes — eller kompletterades — den "bråkiga" arbetarkulturen av en skötsamhetskultur. Tecken på detta var att både alkoholkonsumtion och våldsbrottslighet sjönk.⁴

Skötsamhetskulturen har undersökts av idéhistorikern Ronny Ambjörnsson, som tar sin egen morfar som exempel på en skötsam arbetare. För morfadern var nykterhet, ordhållighet, besinning och eftertänksamhet honnörsord. Man fick inte låta tillfälligheterna regera det öde över vilket man själv kunde vara herre. Skötsamheten var ett moraliskt val där livet framstod som ett projekt, som skulle odlas, planeras och förädlas.

För den tidiga nykterhetsrörelsen var medlemmarnas återfall ett stort problem. Men, i stället för att grundas på yttre beteendekonformitet och hot om uteslutning ur gemenskapen, integrerades efter hand kontrollen i personligheten. Den skötsamme arbetaren lärde sig att kontrollera sig själv. Nykterhetsrörelsen skilde mellan råhet och kultur. Målet var att skapa en ny människa, som inte bara avhöll sig från starka drycker utan också i övrigt betedde sig "män-

niskovärdigt”. Liksom logerna sökte fackföreningarna forma ett beteende som omfattade arbetarens hela värld. Men till skillnad från logerna var det klassens inte individens skötsamhet som utgjorde projektet. Det gällde att uppträda disciplinerat inför arbetsgivarna. Medvetenheten om klassens situation förenades med arbetsdisciplin, affektkontroll och nykterhet.⁵

Var förändringen från bråkighet till skötsamhet ett förborgerligande eller en rationell förändring av arbetarkulturen?

Nykterhetsrörelsens mål var att förborgerliga arbetarklassen. Av ”vilda” och impulsstyrda folkhopar ville man skapa individer, som förstod att styra sina tankar och handlingar, som visade hyfsning och som omfattade av medelklassen delade ideal och värderingar.⁶

Man kan se övergången från ”bråkighet” till ”skötsamhet” som ett resultat av en ”civiliserings-”/”disciplineringsprocess” eller som en följd av en rationell förändring av arbetarkulturen. Skillnaden i perspektiv beror på om man ser förändringen som en konsekvens av kontroll ”ovanifrån” eller ”underifrån”. Nykterhetsrörelsen försökte ”civilisera” arbetarbefolkningen. Men, man lyckades inte helt i sin ambition.⁷ Ambjörnsson menar att de arbetare, som utgjorde den övervägande majoriteten inom logerna i Holmsund, inte mekaniskt övertog medelklassens civilisationsprojekt. Istället ändrade idéer och ideal delvis innebörd när de mötte nya sociala och kulturella miljöer. Medelklassens hyfsning var en annan än den hyfsning som de nyktra holmsundsarbetarna hade. Vad som syftade till att vara kontroll ”ovanifrån” omvandlade man till att bli kontroll ”underifrån”.⁸

Frågan om kontroll ”ovanifrån” eller ”underifrån” är en stridsfråga. Många forskare har valt att renodla endera perspektivet och tolkar antingen ”ovanifrån”-perspektivets resultat som ett förborgerligande och som en konsekvens av borgarklassens kulturella hegemoni eller utifrån ”underifrån”-perspektivet, då man ser skötsamheten som en följd av arbetarklassens kulturella praxis i samband med mötet med en ny verklighet. Enligt det senare perspektivet bedrev särskilt arbetarrörelsen ”självkontroll”, eftersom man hade behov av sköt-samma arbetare.⁹

Här ska jag försöka kombinera perspektiven ”över-” och ”underifrån”. Utan tvekan försökte borgarklassen — med eller utan statsmaktens hjälp — att disciplinera arbetarbefolkningen. Till viss del var man också lyckosam. Jag har tidigare visat att makten över arbetet hade en avgörande betydelse för de manliga hantverks-, fabriks- och grovarbetarnas möjlighet att försvara sina kulturer.¹⁰ Fast på avgörande punkter misslyckades man att ”reformera” arbetarkulturen på det sätt man önskade. Inte minst den fackliga och politiska organisationen var tecken på detta misslyckande. Klagomålen över de ”ostyriga” arbetarna fortsatte och, som bland andra Mats Lindqvist visat, var den nya sköt-

samma livsstilen ett medel för att angripa borgerlighetens hegemoniska ambitioner.¹¹

Hedersbegreppet

Peter Stearns avvisar tesen att arbetarklassen förborgerligades under den tidiga industrikapitalismen. Han ser arbetarklassen som en traditionalistisk kraft, som i så stor utsträckning som möjligt försvarade sina värderingar och sin kultur. Istället för att suga upp borgerliga värderingar använde man sina egna traditioner som skydd mot förändringar i den nya urbana omgivningen. En anledning till detta var att arbetarkulturen var kollektiv — till skillnad från den borgerligt, individualistiska kulturen.¹²

Lars Magnusson visar att utbytet av supar och ömsesidiga skuldförbindelser band samman de täta sociala relationerna i den tidiga arbetarkulturen. Genom att erbjuda en person stöd kunde man själv få motsvarande hjälp vid ett senare tillfälle. Både skulderna och utbytet av supar på krogen markerade social tillhörighet och svetsade samman den sociala gemenskapen.¹³

Den informella sociala gemenskapen reglerades av "äran" eller "hedern". Hedern var samtidigt både ett socialt och ett ideologiskt begrepp. Ideologiskt definierades vad som var rätt och riktigt — vad som var ett hedervärt beteende. Socialt var hedern det kitt, som band samman de sociala relationerna. En persons heder bestämdes av den sociala positionen, som i sin tur var beroende av yrke, ålder, kön och beteende.¹⁴

I detta sammanhang är det värt att pröva vilken betydelse hedern hade för arbetarkulturen och för arbetarklassens traditionalistiska strävanden. Under förutsättning att hedern hade en avgörande betydelse för arbetarkulturen bör hederskänslan ha fungerat som det moraliska filter som arbetarklassen använde vid mötet med en ny verklighet och andra kulturer. Efter en relativt utförlig diskussion om hedersbegreppet kommer jag empiriskt, med källmaterialet hämtat från Norrköping, att behandla hederns funktion i en arbetarkultur som förändras.

Begreppet heder har utvecklats av antropologer, som bland annat använt det för att analysera "skam"-kulturer i medelhavsområdet och orienten. Pierre Bourdieu gjorde under 1950-talet en antropologisk studie av kabylska bönder i Nordafrika och fann att särskilt männens sociala samspel reglerades av hedern.

Han såg hedern som ett symboliskt kapital, som kunde växa eller förskingras beroende på hur man betedde sig. I den kabylska världen förekom ett ständigt socialt utbyte av gåvor och gengåvor, utmaningar och motstötter, vilka bekräftade, förstärkte eller försvagade en persons heder.

Något som gav heder var att utmanas av en person som inte ansågs alltför underlägsen eller överlägsen. Genom utmaningen erkände utmanaren att den utmanade var värd att utmanas, eftersom utmaningen fordrade en motstöt. En

man som aldrig utmanades uppmärksammades inte — och var inte värd att utmana.

Även om varje förolämpning var en utmaning, var inte varje utmaning en kränkning eller förolämpning. Också gåvor fungerade som utmaningar och fordrade sina gengåvor. En person som valde att fortsätta utbytet, gjorde därmed utmaningen till en hederssak, till en tävlan om hedern som var infogad i en ritualiserad och institutionaliserad logik. Bourdieu menar att de kabylska bönderna hade utformat en informell, kulturell grammatik som reglerade spelet om hedern. Den praktiserades snarare än formulerades i ord. Grammatiken innebar exempelvis att den som utmanade en man som var oförmögen att anta utmaningen vanhedrade sig själv. Motsatsen innebar att en utmaning bara kunde antas om utmanaren ansågs vara värdig att utmana.

Ett spel om hedern kunde — teoretiskt — fortsätta i all oändlighet. Den som vägrade att spela spelet drog skam inte bara över sig själv, utan också över sin släkt. Den som däremot deltog i spelet, men förlorade, klandrades inte, utan segrade enligt hederns spelregler. Missbrukade en man sin överlägsenhet till att först förolämpa en annan man och sedan gå ur konfrontationen som segrare, utsattes han för skam, eftersom han saknat den sociala kompetens som behövdes för att avgöra konsekvenserna av sin utmaning.

När den utmanade var överlägsen var vägran att tävla hedrande. I stället för motstöt markerades överlägsenheten när den utmanade visade sitt förakt. På så sätt fungerade förolämpningen som rekyl och ledde till att utmanaren drabbades av skam.

I det kabylska samhället var skammens motpol respektabiliteten, som definierades av sin sociala dimension och som måste erövras och försvaras inför allas blickar. Djärvhet och generositet värderades högst. Motsatsen var svaghet och klenmod, att tåla en förolämpning utan att kräva upprättelse. Vanhedern eller skammen drabbade inte så hårt i fall som gällde hederssaker som när det gällde angrepp på hedern. Ett angrepp på en persons heder måste obönhörligen hämnas. I sådana fall var inga kompromisser eller undanflykter möjliga.¹⁵

Bourdieus resultat är begränsade i tid och rum. I andra kulturer där hedern spelar en stor roll är de grundläggande dragen i hedersbegreppet desamma, men det kan också finnas betydelsefulla skillnader. Kvinnornas ställning skiljer sig exempelvis mellan olika kulturer. I den kabylska världen hade kvinnorna heder enbart i förhållande till sin familj eller släkt. Själva kunde kvinnorna bara försvaga sin heder genom att uppträda olämpligt. I 1970-talets korsikanska herdekultur hade kvinnorna en något mer självständig ställning.¹⁶

I Japan har också hedersbegreppet stor betydelse, men det har inte samma utformning som det kabylska eller korsikanska. Antropologen Ruth Benedict fann på 1940-talet att hedern var förknippad med en mycket stark självkontroll och sträng hierarki. Det fanns också betydande likheter med det kabylska samhället, t ex var hämnd ett nödvändigt svar på en oförrätt. Förlåtelse tolererades inte.¹⁷

Hedern i den svenska arbetarkultur: Norrköping 1850—1920

Flera svenska undersökningsresultat visar att hedern hade en central roll i den tidiga svenska arbetarkulturen.¹⁸ Jag ska här beskriva hederns roll för arbetarbefolkningen i textilindustriestaden Norrköping under framför allt andra hälften av 1800-talet. Hederns grammatik avsätter dels spår i uttalanden om hur beteendet bör vara eller inte vara, dels spår i händelser som orsakats av hederskonflikter. I denna studie använder jag framför allt olika typer av föreningsprotokoll för att belysa det ideala beteendet och rättegångsprotokoll för att undersöka resultat av hederskonflikter. På så sätt blir det möjligt att rekonstruera grundläggande drag i arbetarkulturens hederskodex.

Hederns grammatik i det kabylska samhället var inte identisk med grammatiken i den svenska arbetarkulturen, men många drag var gemensamma. En skillnad var att hederns regler i den kabylska världen var betydligt mer definitiva. I den svenska arbetarkulturen fanns det fler alternativ än stöt och motstöt. Dessutom behövde inte en hederskonflikt få så vittomfattande följder.

Också i den svenska arbetarkulturen skulle en man visa sig hedervärd och motsvara de krav, som var förknippade med den av omgivningen bestämda sociala positionen. Det värsta som kunde hända var att man tappade ansiktet för omgivningen, visade sig svag eller inte värd den respekt, som den sociala positionen gav. Särskilt männen måste till varje pris försvara sin och sin familjs ära och heder. Annars försvagades den sociala position och man fick stå där med skammen.¹⁹

När en person inte bemöttes tillräckligt respektfullt var det nödvändigt att försvara angreppet med en motstöt — t ex med våld eller med att ange angriparen inför rådhusrätten för ärekränkning. En utebliven motstöt var ett tecken på svaghet och skam. Ett exempel på bristande respekt var att inte hälsa eller inte besvara en hälsning, att låtsas att en person inte existerade. En söndagsmiddag 1906 lade sig en bageriarbetare i ett samtal mellan en stationskarl och en tredje person. Stationskarlen sade till bageriarbetaren att han inte talade med honom. Därmed nonchalerades bageriarbetaren och som svar på skymfen misshandlade han stationskarlen. 1888 gick Norrköpings snickeriarbetareförening ut i sin första lönerörelse. En av snickarmästarna hade, enligt fackföreningens protokoll, ”med ett hänleende tillfrågat arbetarne om dett var alvar eller juckell med den bejerda förhöjning”. Arbetarna beslutade att som svar på detta angrepp först kräva upprättelse av honom och sedan — om han vägrade — gå ut i strejk.²⁰

Än värre var direkta angrepp på hedern, yrkeskunnandet eller andra allvarliga degraderingar. I sådana fall var motstötar ofrånkomliga. Särskilt allvarliga var beskyllningar för stöld och sådant som innebar att personen ansågs som ärelös — och saknade heder. 1881 möttes en gatläggare och en dräng på kreatursplatsen. Gatläggaren frågade drängen om han var hästhandlare. Drängen tolkade frågan som ett angrepp, eftersom hästhandel förknippades med ”tattare” — samhällets parias — och med avsaknad av heder. Därför svarade han med

en verbal motstöt, som i sin tur uppfattades av gatläggaren som en stöt och ledde till misshandel.

Det var också skamfyllt att inte kunna försörja sig själv och leva på fattigunderstöd. Man skulle arbeta sig till varje öre, skrev arbetarförfattarinnan Moa Martinsson, som växte upp i Norrköpingstrakten. Arbetet gav heder. Ett före detta fattighjon som påmindes om sin tidigare olycka, sin skam, måste därför med våld försvara sin förlorade heder.²¹

Gåvan hade stor betydelse i hederns samhälle. Genom gåvor och gengåvor uppstod ett socialt nätverk. Särskilt utbytet av supar markerade vänskap och social tillhörighet. Med en sup avslutades affärsöverenskommelser, firades festliga tilldragelser, inkilades nya medlemmar i kamratskapet, markerades och befastes vänskapen. Den som vägrade att ta emot en gåva eller ge en gengåva utslöt därför den andra personen ur gemenskapen. Det om något var degradande. En klädesvävare träffade 1848 en man, som han tidigare försökt göra en affär med. Affären hade gått i stöpet och nu vägrade klädesvävaren att bjuda mannen på en sup. Då alla utom en person i sällskapet bjöds på brännvin, hade denne inget annat val än att misshandla klädesvävaren — annars hade han blivit utstött ur den sociala samvaron.²²

Skämtet hade också en viktig funktion i arbetarkulturen och kunde fungera som ett kraftfullt vapen. Så var det när ett par tonårspojkar frågade en stads-soldat om han sålde korv och som svar fick ett kok stryk. Frågan var inte oförarglig, eftersom stadssoldaternas öknamn var "korvar" efter "corps des logis".²³

Till skillnad från det kabylska samhället fanns det utöver motstöten ytterligare två sätt att lösa ett angrepp på hedern. Den tillbakadragna stöten kunde leda till försoning. Avbönen kunde rena både den angripne och angriparen. Genom att ställa sig upp och förklara att man gjort fel, erkände sitt misstag, försvann konflikthanledningen och tillvaron kunde gå vidare som förut. Särskilt vanligt var kravet på erkännande, när kollektivet angreps av någon eller några individer. Så var det exempelvis när en person uppträdde som strejkbrytare. Själva strejkbryteriet var ett angrepp på kollektivets heder, samtidigt som det utsatte strejkbrytaren för skam. Förnekades strejkbryteriet uppfattades personen som oren och skammen drabbade än värre. Erkände strejkbrytaren sitt misstag kunde han åter upptas i gemenskapen, då han sonat sin försyndelse. Anknytningen till hederns lagar fick arbetarpressen att kalla strejkbrytaren för "hedersman". I skrädderiarbetarfackförningens protokoll under en strejk 1906 står det:

"var och en som om sin heder är mån ej bör under några omständigheter åtaga sig utförandet af hvare sig det eller det arbetet till en mästare alldenstund den samma ej undertecknad t prislstan."²⁴

Jag ska ge ett exempel på avbönen och reningsprocessen. När en journalist ville gå med i den liberala arbetareföreningen igen, efter att ha blivit utkastad mindre än två år tidigare, skrev han en försoningsskrift till direktionen, där han erkände att de metoder han använt varit orsaken till de bittra striderna. Han hade "eldat på" för mycket i tidningen Östgöten. Föreningen ansåg att han ge-

nom sina offentliga angrepp skymfat föreningen och dess medlemmar, men genom avbönen togs han åter in i gemenskapen. Några medlemmar — bland annat ordföranden, som varit hans främsta måltavla — ville att han skulle vänta lite innan han åter fick bli medlem. De ansåg troligen att han inte sonat sina för syndelser tillräckligt.

Den andra typen av alternativ till motstöt var att den som utsatts för en stöt, när tiden slickat såren, lät udda vara jämt och förlät stöten. Här kan vi också tala om en reningsprocess.

I detta andra exempel är också Östgöten inblandad. Östgötens angrepp 1886 på den första socialistiska organisationen i Norrköping, Norrköpings arbetareklubb, uppfattade klubben som kränkande. Tidningen utgav sig för att vara en vän, men uppträdde inte som en sådan. Det fick flera medlemmar i klubben att anse att de hellre hade kontakt med en ärlig fiende än med en falsk vän. I deras ögon hade tidningen blivit oren och ohederlig, eftersom den seglade under falsk flagg. Som motstöt slutade klubben att annonsera sina möten i Östgöten.

Nästa år föreslog ordföranden att klubben skulle återuppta kontakterna med Östgöten och börja annonsera sina möten där. Men kränkningen ansågs ännu inte försonad. Däremot kunde klubben räcka en försonande hand om tidningen erkände sina fel. Efter ytterligare några månader ansåg man dock att tidningen sonat sina synder tillräckligt länge. Ett par medlemmar, som kränkts personligen, ansåg inte att skamtiden var slut för tidningen utan reserverade sig mot beslutet.

Reningsprocessen och försoningen hade sina rötter i den kristna läran om försoning med Gud, om att erkänna och sona sina synder. Överförd till hedersområde innebar den en möjlighet att återupprätta status quo, det "naturliga tillståndet" i det sociala system som rubbats.²⁵

Spelet om hedern med stöt, motstöt och upprättelse, tillbakadragen stöt (offentligt avbön) och försoning kompletterades och smälte i arbetarkulturens sociala samspel samman med vad Aksel Sandemose kallar "jantelagen". Det fanns vakande ögon som såg till att man inte förhävde sig och inte försökte vara bättre än vad man var. Enligt "jantelagen" skulle man inte tro att man var något och inte tro att man kunde bli något. Uttrycket "skomakare, bliv vid din läst", visar vad jantelagen handlade om. "Jantelagen" fungerade dels som omgivningens norm, dels som individens sätt att begränsa sina ambitioner. Varje person placerades in en gång för alla på sin sociala plats.²⁶

Det finns många exempel på att personer som gjorde sig märkvärdiga, och därmed spelade förmer än vad de egentligen var, bestraffades, för att inte det sociala systemet skulle råka i gungning. Moa Martinsson berättar hur genererad modern var när Moa nämndes i tidningarna. Det är ett exempel på hur "jantelagen" begränsade de egna ambitionerna.

"Min generation hade inte mycket till övers för att skylta i tidningarna. Vi var fostrade så, jämte detta, att varje öre skulle man arbeta sig till. Att få något för intet var lika generande som att skylta i tidningen."²⁷

"Jantelagen" reglerade tillsammans med hederskänslan hur stort utrymmet

var för självhävdelser. Därmed befästes hierarkierna inom och utanför arbetarklassen. I en diskussion i arbetareklubben 1885 menade en medlem att arbetare, som förbättrade sin ställning, genast spelade översittare. Uttalandet var ett uttryck för "jantelagens" begränsande ambitioner. Alla skulle veta sin plats, även om man ville tänja på gränserna. Visste man inte sina begränsningar drabbade skammen.

Klädesvävaren och senare skolläraren Gustaf Kahlsons fall är belysande. Han grundade Norrköpings arbetareförening 1860 och var vice ordförande det första verksamhetsåret. Han skrev och höll festtal, deklamerade egna dikter, höll föredrag på mötena och uppträdde som föreningens ledare. Men Kahlson förhävde sig i medlemmarnas ögon. Han började skriva kritiska artiklar om samhällsförhållanden i Norrköping i skandaltidningen "Fäderneslandet" och drog då — enligt föreningens ledande — skam över föreningen med sin "skrifklådighet". Han avsattes som vice ordförande, utsattes för förakt och kördes mer eller mindre ut ur föreningen. Det blev inte bättre av att Kahlson lämnade sin klass och sitt ursprung som spolpojke, uthållare, ruggare och senare klädesvävare och utbildade sig till folkskollärare i Stockholm.

Kahlson behövde av att redogöra offentligt för sina göranden och låtanden ledde till många negativa reaktioner. Därför bad han i ett föredrag 1864 om ursäkt för att han förhävt sig, och när denna ursäkt inte försonade honom gick han ur föreningen. I sitt avskedstal 1865 tog han upp "jantelagen" och menade att allt spott och spe han fått utstå berodde på denna.²⁸

Moa Martinsson var också medveten om "jantelagens" begränsningar. Hon skrev i sin självbiografiska roman "Mor gifte sig":

"— Är det inte öppet någonstans? Jag är så hungrig, sa mor.

— Bara ölkaféer, sa grannfrun.

— Ja, men skulle man inte kunna få en smörgås där. Vi har ju flickan med oss, så det är ingen som säger något åt oss. Om vi vore bättre klädda skulle vi gå på Strömsholmen, fortsatte hon. (Strömsholmen var en fin restaurang på en holme i Motala ström, där ett stort musikkapell spelade och där folk satt och drack punsch.)

— Bevare mej, där har jag aldrig varit, sa grannfrun.

Jag hade varit där med mor och min styvfar innan de gifte sig och jag riktigt darrade av ängslan att mor skulle släpa grannen dit. Som hon såg ut! Men den där hatten! Så ljusst där var! Så mycket fint folk! och män! Fina herrar som passade upp! ...

— Nej, till Strömsholmen kan vi inte gå, sa mor och tittade i smyg på grannens hatt."²⁹

Dessa hierarkier, som fastställde de sociala positionerna, bestämdes delvis av yrkeskunnandet. Beteendet hade också stor betydelse liksom hur man bodde. En person som arbetade hårt och strävsamt värderades högre än en person som slarvade. Moa Martinsson berättar att de barn som bodde i egna hem inte lekte med Moas alter ego, Mia. Det var de för fina för.³⁰

En person som levde efter hederns lag och inte förhävde sig möttes av respekt.

I det respektingivande uppförandet ingick att man skulle klä sig väl. Genom att bära fina kläder till helgen var det möjligt att, inom de gränser som ”jantelagen” stakade ut, visa sig respektabel. Men man fick inte gå till överdrift. Moa Martinsson berättar om när Mias moster Charlott skulle gifta sig. Hon hade under många år arbetat hårt som fabriksarbeterska och köpte kläder för pengarna, så att hon skulle bli riktigt fin när hon gifte sig. Eftersom hon både gifte sig i kyrkan, vilket ansågs vara att ”åbäka sig”, och hade på sig alltför fina kläder pikades hon utanför kyrkan av de andra fabriksarbeterskorna — ”jantelagen” drabbade henne.³¹

Hedersbegreppet var framför allt ett manligt ideal, men saknade för den skull inte betydelse i den kvinnliga arbetarkulturen. Det visar inte minst många av ärekränkningssmålen inför Norrköpings rådhusrätt. Kvinnorna slogs sällan, men använde ofta sina vassa tungor. Särskilt äldre kvinnor vaktade över moralen, visste allt om alla och visade var hederns och skammens gränser gick. Många av de exempel jag har givit visar också att ”jantelagen” hade en stor betydelse för arbetarklassens kvinnor.³²

Hedern och skötsamhetskulturen

Den empiriska undersökningen illustrerar hederns viktiga roll i arbetarbefolkningens sociala samspel under 1800-talet. Nästa fråga att diskutera är om hederns betydelse minskade i samband med skötsamhetskulturens utveckling. Något som kan fastslås är att vad som betraktades som hedervärt beteende förändrades beroende på ändrade sociala villkor. Exempelvis påverkade nykterhets- och arbetarrörelserna synen på alkoholkonsumtionen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Inte minst framkom detta i nykterhetsrörelsens egen förbudsomröstning 1909, då 55 % av befolkningen i Sverige röstade för att alkohol skulle förbjudas.³³

Arbetarrörelsens utveckling innebar att nya regler för ett hedervärt beteende skrevs in i arbetarkulturen. Reglerna kompletterade delvis de gamla, men omfattade också områden som man tidigare inte behövt reglera. En arbetarrörelsens idealbild utformades. Enligt denna var den organiserade arbetaren solidarisk, hederlig, en god kamrat och framför allt skötsam. Han underordnade sig de beslut som arbetarrörelsen fattade och deltog med liv och lust i arbetarrörelsens olika organisationer. Dessutom var han helst nykterist och bekämpade det råa och ohysade. Han hade mod i bröstet och sade på ett värdigt sätt ifrån när arbetsgivaren försökte försämra arbetsvillkoren. Han värnade om sin rätt. När det behövdes var han offervillig och tvekade inte att stödja kamrater som blivit sjuka eller av någon annan anledning råkat i trångmål eller arbetare på annat håll — även utomlands — som kämpade för sin rätt.

De yrkeskamrater som gick på krogen under strejker ansågs vara förtappade. De moraliska kraven, särskilt på förtroendevalda, var mycket höga. Strejkbrytare saknade moral och hade svikit sina arbetskamrater. Med dem skulle man

absolut inte umgås. Enligt idealbilden skulle de behandlas med avsky. Andra som svek var sådana som inte betalade sin fackföreningsavgift när tiderna var svåra. De betraktades inte lika negativt som strejkbrytare, men också de stämpades när deras namn vid vissa tillfällen offentliggjordes. Man skulle göra rätt för sig. Efter storstrejken 1909 skrev skrädderiarbetarfackföreningen resignerat i sin årsberättelse:

”Då det gäller att vara med och skörda fördelarna af organisation vilja alla vara med, men då det gäller en så naturlig sak som att fullgöra motsvarande skyldighet och offra en slant i veckan till kämpande klasskamrater, då brister solidaritetskänslan, då är det bekvämast att dra sig undan, för att åter låta höra af sig vid tillfälle då det ställes i utsikt nye fördelar samt vid konflikttillfälle ekonomiskt stöd. Det är sorgligt att se att i tider då sammanhållning mer än någonsin är af nöden ett så oerhört stort antal af vår kår äro så efterblifna att de vid minsta uppofring vända sig organisation ryggen, ty det måste här fastslås vad som tidigare visat sig att icke fattigdomen är den egentliga orsaken, då de som har det bäst ställt i ekonomiskt afseende såsom ungarlar och familjeförsörjare med små familjer alltid äro de första som dra sig, alltså största orsaken måste vara bristande solidaritetskänsla med öfriga klasskamrater samt en starkt utpräglad egoism.”

Synen på de oorganiserade kamraterna förändrades i samband med att fackföreningsrörelsen — särskilt på 00-talet — utkämpade en rad bittra strider. De oorganiserade njöt frukterna av den fackliga kampen, men tog själva inte stötarna. Detta uppfattades som ett svek och de var därför inte värda att umgås med. När andelen organiserade blev tillräckligt stor försökte man på flera håll att frysa ut de oorganiserade eller förmå arbetsgivarna att endast anställa organiserade.³⁴

Ett skaldestycke från 1914 i metallfackföreningens årsberättelse ger inblick i hur man såg på tillvaron:

”Låt oss stå starka i hårda kampen för Sanning, Dygd och Rätt,
Om vi mot Ljuset blickar skall mödan oss bli Lätt
låt ej de ondas makter få komma oss på Fall
Förtvifla ej det goda omsider segra skall.”³⁵

Men verkligheten var inte så enkel. Den tidiga arbetarrörelsen hade exempelvis många problem med medlemmar som inte klarade av ansvaret att förvalta sina kamraters pengar. De som försnillade medlen fick sedan stå där med skammen, eftersom man ofta brännmärkte dem offentligt. Ibland segrade realpolitiken över principerna. Den offentliga brännmärkningen hade två negativa konsekvenser, dels drabbades fackföreningarna själva av skam, dels kunde man vara säker på att inte få tillbaka de förskingrade pengarna. Vid flera tillfällen försökte man göra upp i godo med förskingrande kassörer och uppbördsmän, dels när summan var så stor att den påverkade fackföreningens ekonomi, dels var så liten att det inte var meningsfullt att utsätta föreningen för skammen.³⁶

Ett fall med en försnillande kassör i metallarbetarfackföreningen illustrerar

spelet om hedern. Åren 1905—06 försnillade han 470 kr. Detta uppdagades i mars 1906. Han förband sig att betala 270 kr den 1 juli och resterande 200 kronor den 1 oktober. Därmed lät avdelningen nöja sig. Realpolitiken och strävanden att få tillbaks en så stor del av fackföreningens kassa var tydligen viktigare än det moraliska fördömandet. Förbundets förtroendeman Blomberg ansåg också att avdelningen skulle göra upp i godo, så att de konservativa tidningarna inte fick så mycket att skrika om. Men kassören var som ärelös stridbar. Han menade snart att han inte var skyldig så mycket som gjorts gällande och betalade inte in de utlovade pengarna. Så avdelningen gjorde en ny revision, som gav samma resultat.

Kassören stred vidare och föreslog att han skulle betala av skulden med 1 kr/vecka. Det gick inte avdelningen med på och samtidigt förändrade man attityd till kassören. Han fick en vecka på sig att betala hela sin skuld. Han vägrade och kontaktade i stället förbundsstyrelsen och begärde en ny revision. Förbundskassörens revision gav samma resultat som avdelningens egna. Kassören fick ånyo chansen att betala enligt den förut gjorda överenskommelsen, men han försökte slippa undan nästan halva summan. Avdelningens tålmod var slut, så man väckte omedelbart åtal mot honom. Hans vägran att lyda hederns regler innebar att avdelningen hellre drog på sig den offentliga skammen i samband med ett åtal än att göra upp i godo. Den offentliga skammen fick förbundet att föreslå att man skulle vänta ett tag med offentlig agitation tills ”det obehagliga intrycket af ... affären hunnit glömmas.”

Affären tog inte slut med detta. Efter en månad var en handlare villig att för kassörens räkning betala 300 kr om resterande 52 kr efterskänktes. Detta bud antogs. Inte nog med det. Snart var det dags att utesluta den tidigare kassören ur avdelningen. Enligt stadgarna företogs omröstningen med slutna sedlar och det oväntade resultatet blev att han fick vara kvar med 34 röster mot 11. Medlemsmajoriteten ansåg uppenbarligen att han genom den offentliga brännmärkningen och genom återbetalningen av en stor del av sin skuld hade försonat sitt brott. Ännu mera uppenbart var detta nästa år då han valdes in i styrelsen för en verkstadsklubb.³⁷

Nyheter i hederns grammatik var de aspekter som var direkt förknippade med skötsamhetsidealet och med den organiserade arbetarrörelsen. Men de var i flera fall utvecklingar av tidigare regler. Så var det exempelvis med axiomet att man skulle göra rätt för sig, själva hederligheten, och hur spelet om hedern skulle skötas, där avbönen ritualiserade strejkbrytarnas upptagande i gemenskapen. Av det empiriska materialet framgår inte om någon regel i grammatiken förlorade aktualitet.

Uppträdandet inom arbetarrörelsen förändrades. En möteskultur utvecklades där beteendet noga reglerades. När en fackförening bildades började man ofta med långvariga stadgediskussioner. Ibland bestämde man till och med på mötena hur man skulle tilltala varandra — om man skulle säga ”ni”, ”broder”, ”herr” eller kanske till och med ”du”. Tilltalsformerna var ofta epitet inlånade från den borgerliga kulturen, men i arbetarrörelsesammanhang var de symboler

för självkänsla, ömsesidig respekt och värdighet.

Under de första åren förekom ibland protokollsanteckningar om att personer svurit, brusat upp eller lämnat möten i vredesmod. Medlemmar som inte uppförde sig värdigt tillrättavisades. Svordomar var tecken på gamla tiders "råhet" — motsatsatsen till skötsamhetskulturen. En strid inom Norrköpings arbetareklubb 1890—91 visar att det tog lång tid innan skötsamhetskulturen slog igenom. Medlemmarna delades för och emot den färgstarke agitatorn A H Janhekt. Mötena urartade och det värsta oroselementet, Janhekt, blev snart utkörd av klubbens majoritet, som fått nog av hans manövrer. På köpet delades klubben i två socialistiska föreningar.³⁸

Mötesprotokollen från de bråkiga arbetarklubbmötena illustrerar motsättningen mellan det nya skötsamhetsidealet och den traditionella arbetarkulturen. Sekreteraren, som företrädde skötsamhetskulturen, beskrev med tydligt ogillande det första stridsmötet som:

"en allmän träta bland de närvarande. Ordföranden tillrättavisade medlemmarna och befallde tystnad flera gånger utan att det tycktes hafva någon inverkan på de uppbrusade ehuru han lät klubban falla rätt eftertryckligt flera gånger. ... den ena repliken följde på den andra utan att någon kunde bringa det till lugn öfverläggning fortsattes med samma uppträde i flera timmar."³⁹

Den formaliserade möteskulturen innebar att medlemmarna fick lära sig att diskutera i stället för att använda ilskan som argument. Med språkets — och upplysningens — hjälp distanserade man sig från känslornas brusande värld.⁴⁰

Man bör emellertid inte överdriva förändringen. Det fanns kulturella skillnader. Frimåndagarna hade exempelvis inte försvunnit i början av 1900-talet, trots att sådana vanor både bekämpades av fackföreningar och arbetsgivare. Fackföreningen gick vid flera tillfällen utan några diskussioner med på avtalsparagrafer som vände sig mot den olovliga frånvaron. Personer som varit olovligt frånvarande vid upprepade tillfällen fick avskedas.⁴¹ I en diskussion om övertidsersättning i möbelarbetarefackföreningen 1904 menade man att det var vanligt att arbetarna hade någon eller några timmars frånvaro varje vecka utan lagligt förfall.⁴² I förhandlingarna med arbetsgivarna skylde man över arbetsgivarnas kritik av arbetarnas bristande punktlighet med att arbetsgivarna vid många tillfällen låtit arbetarna vänta flera timmar på arbete.⁴³

Ett annat element i den "bråkiga" kulturen var "fusket" i det egna yrket. Det innebar att vissa hantverksarbetargrupper kunde tjäna extra genom att de arbetade för egen räkning på arbetstid och dessutom förmodligen vid dessa tillfällen använde stulet arbetsmaterial. Inom skrädderiarbetarfackföreningen var verkstadsfrågan viktig. En del skraddarmästare höll inte med egen verkstad, så arbetarna fick sitta hemma och sy. Trots att andra höll med verkstad satt ändå många arbetare hemma och sydde, beroende på att de ville undvika kontroll över sin arbetstid och, menade fackföreningen, så att de kunde fortsätta att "fuska".⁴⁴

Så tillbaka till frågan om hederns betydelse minskade. Ett tecken på att det troligen var så är att ärekränkningssmålen blev allt mindre vanliga.⁴⁵ Men, istället för att enbart ta fasta på detta vill jag argumentera efter en annan linje.

Förändrade socialisationstyper

Som Ambjörnsson påpekat innebar skötsamhetskulturens utveckling en förändring från yttre beteendekontroll till inre styrning. En ny socialisationstyp utvecklades inom arbetarkulturen. Människorna insocialiseras i en kultur och förändrar den i sin praktik. Barnen uppfostras genom primärsocialisationen till att lära sig tänka och handla på ett sätt som överensstämmer med de normer som är kulturens byggstenar. Vuxna befäster och förändrar i sekundärsocialisationen de mönster som grundlagts i barnåren.⁴⁶

Övergången från en socialisationstyp till en annan är därför central för förståelsen av arbetarkulturens förändring. I den ”bråkiga” kulturen, där hedern hade stor betydelse, socialiserades människorna genom utifrånstyrning, vilket innebar att omgivningens syn på individen formulerade individens syn på sig själv.

Skötsamhetskulturens utveckling förde in en ny socialisationstyp. Uppfostran till självkontroll innebar att ”överjaget” utvecklades. Individen uppfostrades till att kontrollera sig själv med samvetet som ett inre gyroskop, som visade den rätta vägen. Snedsprång resulterade genom det ”inre tvånget” i skuldkänslor.

Denna socialisationstyp utvecklades först när borgerligheten under 1800-talet byggde sin kultur. För den självmedvetna borgerligheten var det inte längre viktigt att jämföra sig med omgivningen. Den starke, karriärmedvetne och kultiverade individen stod i centrum samtidigt som yrkesrollens dominans löstes upp.⁴⁷

Inifrånstyrningens utveckling innebar dels att känslorna vändes inåt mot det egna jaget istället för utåt mot omgivningen, dels en förändring från en utåtriktad, offentlig till en inåtriktad, privat kontroll. De utåtriktade aggressionerna minskade samtidigt som de inåtriktade aggressionerna ökade. Detta ledde bland annat till att våldet minskade, medan självmorden ökade. En konsekvens av denna process från utifrån- till inifrånstyrning bör ha varit att hederns betydelse minskade när skamkänslor som styrinstrument kompletterades och delvis ersattes av skuldkänslor.⁴⁸

Ett problem kvarstår: ledde självkontroll och inifrånstyrning till att kulturen blev individualistisk? Eller annorlunda formulerat: ledde inifrånstyrningens utveckling till att arbetarklassen förborgerligades? Något som pekar i denna riktning är att inifrånstyrningen först utvecklades inom den borgerliga kulturen.

Men man kan också argumentera i en annan riktning. Övertagandet av en borgerlig form, inifrånstyrningen, behövde inte vara detsamma som ett övertagande av ett borgerligt kulturellt innehåll. När den skötsamma arbetarkulturen, i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, övertog det styrmönster som utvecklats i den borgerliga kulturen, under framför allt den första hälften av 1800-talet, tog man över en form, som man fyllde med ett nytt innehåll. Uppfostran till självkontroll innebar inte ett övertagande av den borgerliga kulturen.⁴⁹

Därmed återstår frågan: Vad skiljer då innehållet i den borgerliga kulturen

från innehållet i arbetarkulturen? Vad är specifikt för den borgerliga kulturen respektive för arbetarkulturen? Till synes är gränsen mellan den borgerliga kulturen och arbetarkulturen lätt att markera. Men gränsmarkeringarna förskjuts ständigt. När traditioner möter nyvunna erfarenheter byggs kulturerna om i ständiga integrations- och separationsprocesser.

Utöver grundläggande skillnader som är en följd av kulturernas relation till socio-ekonomiska strukturer, till makt och samhälle, fanns/finns skillnader som bland annat är en konsekvens av olika erfarenheter och framtidsperspektiv strukturerade utifrån förhållandet mellan individ och kollektiv. Individualismen sätts i förgrunden i den borgerliga kulturen och kollektivet i arbetarkulturen, vilket leder till skillnader i mål samt i social organisering och gemensamhetsformer.⁵⁰

Skötsam och traditionell livsstil

De processer i arbetarkulturen som verkade traditionellt respektive förändrande medförde att två livsstilar levde sida vid sida i början av 1900-talet. Skötsamhetskulturens framväxt innebar inte att den "bråkiga" kulturen försvann. Det fanns utrymme för både skötsamma och "traditionella" arbetare. Jag ska här försöka beskriva något av innehållet i de båda livsstilarna, som måste ses som idealtypiska.

De skötsamma arbetarna tog över element från den borgerliga kulturen och använde dem för egna syften. De värnade om att klä sig väl, lade band på sina lidelser, uppträdde inte "rätt och ohyfsat" utan hade en "hög" moral, drack alkohol med måtta, bildade sig, tillbringade i många fall sin fritid inom det växande föreningslivet, var ofta yrkeskunniga och gav sina barn en jämförelsevis god start.

De traditionella värnade om och försvarade den arbetarkultur, som växte fram i mötet mellan äldre yrkeskulturer och nyare erfarenheter. I livsstilen var friheten och kanske framför allt längtan efter frihet viktig. Friheten innebar att man arbetade på det traditionella, hävdvunna sättet och själv bestämde arbetstakten. Helst skulle man komma och gå som man ville. Hantverksarbetarna markerade sin frihet genom att ta raster när man ville, ta "frimåndag", göra sitt beting och sedan ta ledigt, dricka alkohol under arbetstid och själv avgöra hur arbetet skulle utföras. Andra arbetargrupper hade inte samma yrkesskicklighet och makt på sina arbetsplatser, men de försökte också bevara sina traditioner.

Den frihet man inte alltid kunde upprätthålla i arbetet försökte man vinna på fritiden. Umgängeslivet hölls i så stor utsträckning som möjligt fritt från insyn. Även om män och kvinnor började arbeta sida vid sida inom textilindustrin var umgängeslivet strängt uppdelat. Män och kvinnor levde i olika världar. För männen var detta en markering av friheten. Också de skötsamma männen försökte hålla kvinnorna utanför föreningslivet. När polis och borgerlighet bekämpade männens krog- och alkoholkultur var detta ett allvarligt hot mot friheten,

som bäst försvarades genom ett uppehållande försvar. Ingreppen i det folkliga nöjeslivet hotade också friheten. Det kan ha varit en anledning till varför naturen, som en frizon utan insyn, hade så stort frihetsvärde.

De traditionella behövde inte uppföra sig lika skötsamt, som de skötsamma, kunde använda ett "råare" språk, kunde leva ut sina känslor mer och kunde tillbringa sin fritid med aktiviteter som var typiska för det folkliga nöjeslivet. Synen på alkoholkonsumtion och sexualitet var förmodligen mindre sträng. Den stora andelen utomäktenskapliga barn, som ökade i slutet av 1800-talet, visar att det inte var någon katastrof att föda barn utanför äktenskapet. Det kan ha varit tillåtet att snatta ved, för de egna behoven, samt att försnilla arbetsmaterial och varor från arbetsplatsen.

Livsstilarna skar igenom arbetargrupperna. De skötsamma männen var till stor del yrkeskunniga fabriksarbetare och föreningsmedvetna hantverksarbetare, medan de traditionella oftare var grovarbetare och hantverksarbetare, som försvarade sina traditioner. Skötsamma var troligen också många kvinnliga tjänare och yrkeskunniga textilarbeterskor. Den traditionella livsstilen hade säkert stor betydelse för flertalet ogifta textilarbeterskor.⁵¹

Jag ska ta ett exempel från ylleindustrin i Norrköping under mellankrigstiden. Tillverkningen av ylletyg genomgick många olika arbetsmoment. Många moment sköttes av maskinarbeterskor. I slutändan av tillverkningskedjan arbetade tyglagerskorna med att laga felaktigheter i tyget. Det var ett högt kvalificerat arbete och gav hög status. Tyglagerskorna på Nyborgs lagsal kallades "stjärnorna". Tyglagerskorna rekryterades från arbetarklassens mest respektabla del. De fick sin plats på lagsalen genom rekommendationer. Deras arbetsmiljö var speciell. I lagsalen var det rent och tyst. I maskinsalarna bullrade och dammade det. Lagerskorna satt framåtböjda på rad vid sina pulpeter och arbetade med flinka händer.

Skillnaderna i arbetssituation ledde till olika livsstilar. De flesta tyglagerskorna levde skötsamt, medan många av maskinarbeterskorna levde "traditionellt". Fria förbindelser och oäkta barn var inte ovanligt bland maskinarbeterskorna. Tyglagerskorna bodde ofta kvar i föräldrahemmet tills de gifte sig. En del maskinarbeterskor skapade sig handlingsutrymme genom att trotsa regler och fungera som murbräckor för de övriga. Tyglagerskorna kunde i stället hänvisa till sin ställning och på så sätt bemötas annorlunda av arbetsledningen.

Skillnaderna mellan tyglagerskorna och maskinarbeterskorna fanns förmodligen långt före mellankrigstiden. Intervjuer med tyglagerskor visar detta. Det var också stora löneskillnader mellan tyglagerskor och andra kvinnliga textilarbeterskor åren före och efter sekelskiftet.⁵²

Noter

1. Paper framlagt vid 3 Nordiska arbetarkulturseminariet i Tammerfors, Finland 4—6 september 1989.
2. Se t ex Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen*. Stockholm 1988, Lars Edgren, *Lärling — gesäll — mästare*. Lund 1987, densamme, "Gördelmakare Hardtmans vedermodor.", B Skarin-Frykman, red, *Lönearbete och livsmönster*, Göteborg 1989, Lars Ekdahl, "Saknar numer medborgarnas lidande och nöd all vikt på mänsklighetens vågskål?". B Skarin-Frykman, red., *Lönearbete och livsmönster*, Göteborg 1989, Herbert S Gutman, Work, Culture, and Society in Industrializing America. New York 1976: 19—56, Hans Medick, "Plebeian Culture in the Transition to Capitalism", Raphael Samuel & Gareth Stedman Jones (eds), *Culture, Ideology and Politics*. London 1982, Peter N Stearns, "The Effort at Continuity in Working-Class Culture", *Journal of Modern History* 1980: 4, E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur*. Stockholm 1983, även Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren*. Stockholm 1986, jfr Gareth Stedman Jones som menar att åtminstone medelklassen såg arbetarbefolkningen som bråkig, se *Languages of Class*. London 1983: 188—89, liksom Louis Chevalier, *Laboring Classes and Dangerous Classes in Paris During the First Half of the Nineteenth Century*. New York 1973 samt Birgit Petersson, *Den farliga underklassen*. Umeå 1983, jfr även Börje Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen", *HT* 1986: 3.
3. Hanns von Hofer, *Brott och straff i Sverige*. Stockholm 1984, Horgby 1986: 132, 212, Tage Larsson, *Reform i brännvinslagstiftningen 1853—54*. Stockholm 1945: 539—42, Karl Key-Åberg, *Tillverkning av Alkoholhaltiga drycker i Sverige och därmed sammanhängande frågor*. Stockholm 1913: 132.
4. von Hofer 1984, Horgby 1986: 132, 212.
5. Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm 1988.
6. Ambjörnsson 1988: 252, 260—61.
7. Jfr Jones 1983: 189—235, Gutman 1976: 21, 33—43, 63—67, 79—109 och Stearns 1980. Om borgerlighetens civilisationsprojekt se också A P Donajrodzki (ed), *Social Control in Nineteenth Century Britain*. London 1977, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*. Lund 1979: 118—19, Gareth Stedman Jones, *Outcast London*. London 1971, Roger Lane, *Violent Death in the City*. London 1979: 120—35, Wilbur Miller, "Never on Sunday: Moralistic Reformers and the Police in London and New York, 1830—1870", D H Bayley (ed), *Police and Society*. London 1977, Carl-Erik Måwe, *Studier i den sociala kontrollen i Östmark*. Uppsala 1958, Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management*. London 1965, Robert Storch, "The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England, 1850—1880", *Journal of Social History* 1976: Summer, Daniel J Walkowitz, *Workers City, Company Town*. Urbana, Chicago, London 1978.
8. Ambjörnsson 1988: 261—62.
9. Civiliseringsperspektivet lanserades i slutet av 1930-talet av Norbert Elias i hans två verk om civiliseringsprocessen (*Sedemas historia*. Stockholm 1989 finns nu på svenska. Engelsk upplaga *The Civilizing Process*. New York 1978 och Oxford 1982). I Horgby 1986 anlägger jag, efter att ha kritiserat Elias, ett disciplineringsperspektiv "ovanifrån". Förborgerligandeteserna har framför allt förespråkats av forskare som använder begreppet "arbetararistokrati", t ex Lars Olof Ekdahl och Hans-Eric Hjelm, "Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse", *Häftan för kritiska studier* 1978: 2, Seppo Hentilä, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914*. Helsingfors 1979 och Gunnar Olofsson, *Mellan klass och stat*. Kristianstad 1979. Praxis betonas av Mats Lindqvist, *Klasskamrater*. Lund 1987, Richard J Evans, "Introduction: The Sociological Interpretation of German Labour History", densamme (red), *The German Working Class 1888—1933*. London 1982, Jones 1983, Stearns 1980, Birgitta Skarin Frykman, *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg*

- 1800—1919. Göteborg 1985 och Svend Aage Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*. Århus 1985: framför allt 74—78.
10. Horgby 1986.
  11. Se t ex Ambjörnsson 1988: 56—57, Lindqvist 1987: särskilt 106—61.
  12. Stearns 1980.
  13. Magnusson 1988: 234—38, 313—45.
  14. Jag behandlar hedersbegreppet även i *Surbullestan* (1989). Se även Edgren 1987. Magnusson är kritisk till begreppet, men han ser enbart hedern som ett ideologiskt begrepp, se Magnusson 1988 särskilt 252—53, 296.
  15. Pierre Bourdieu, "Hederskänslan", densamme, *Kultursociologiska texter*. Stockholm 1986: 20—60. Det ritualiserade våldet har bl a uppmärksamrats av Magnusson 1988: 263, som anknyter till antropologisk forskning. Om den kulturella grammatiken jfr Charles Stephensen, "A Gathering of Strangers?", Milton Cantor (red), *American Workingclass Culture*. Westport, Conn. 1979: 36.
  16. Bourdieu 1986 och Gunnar Alsmark, *Herdar på Korsika*. Lund 1979: 146—53.
  17. Ruth Benedict, *Blomman och svärdet*. Stockholm 1969: 22—36, 101—112, jfr Brita Egardt, *Hästslakt och rackarskam*. Stockholm 1962, som ger exempel på skam och ärelöshet i en mängd olika kulturer.
  18. Edgren 1987: 245—49, 271—77, Horgby 1986: 227—31 och 1989. Många forskare ger, utan att diskutera hedersbegreppet, empiriska exempel på hederns betydelse i arbetarkulturen, se t ex Lindqvist 1987: 33—34, 66, 73—80, 112—27, 135—41, 149, Barbro Bursell, *Träskoadel*. Stockholm 1975: 220—24 för empiriska exempel på likartade förhållanden i den danska arbetarkulturen se Andersen 1985 och densamme, *Havnearbejderne i Århus — för containernes tid*. Århus 1988: 172, 182, 186, 192—94, 202—21, jfr Magnusson 1988. A J Smålan berättar i sina memoarer, *Vandringar och strider*. Stockholm 1946: 72 hur fackföreningarna använde äran för att bekämpa strejkbrytare, som utsattes för förnedrande behandling.
  19. Se Horgby 1986: 227—30, 235—36, 240—41 och 1989, se även Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, Folkrorelsernas arkiv i Norrköping (hädanefters FA), Protokoll 16/10 1900, 17/12 § 3 1908, 2/8 § 2 1909, Sv Träarbetareförbundets avd 22, Norrköping arkiv, FA, Protokoll 18/8 § 3 1887, jfr avdelningens agerande efter den misslyckade storstrejken där flera medlemmar föreslår att avdelningen borde läggas ned, vilket delvis kan ha samband med den skamfyllda förlusten. Avdelningen återhämtade sig inte förrän 1916—17, se särskilt 20/10 § 4 1909, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 13/4 1885, då man inte försöker förnya prislistan utan lutar på mästararnas hedersord, även Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 24/10, 5/12 § 1 1886.
  20. Horgby 1986: 227—28, även 1989, Sv Träarbetareförbundets avd 22, Norrköping arkiv, FA, Protokoll 18/10 § 2, 8/11 § 4 1888, jfr 6/4 § 2 1893 och 20/1 § 5 1904, Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 27/9, 8/11 § 5 1885, 2/5 § 6 1886.
  21. Horgby 1986 och 1989, se även Moa Martinsson, *Mor gifter sig*. Stockholm 1986: 5, Norrköpings rådhusrätts arkiv, Landsarkivet i Vadstena (hädanefters VLA), Dombok i brottmål t ex 45/1876, 183/1893, Östgöten 20/4 1881, Norrköpings arbetareförenings arkiv, Norrköpings stadsarkiv (hädanefters NSA), Handlingar 1866, brev till direktionen 10/4 1866 av A W Sundwall, Direktionsprotokoll 2/5 1866, Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 8/3 1885, jfr Lindqvist 1987: 57—59 och Smålan 1946: 61. Egardt 1962: 221, 248, 250—51, 270—77, 285—88 tar upp synen på hästslaktaren, rackaren och ärelösheten samt särskilt de tyska hantverkarnas hedersbegrepp, se även Edgren 1987.
  22. Norrköpings poliskammars arkiv, Norrköpings polisarkiv, Protokoll 1/2 § 73 1848, se även Horgby 1989, Bourdieu 1986 och Magnusson 1988: 337—45.
  23. Fler referenser i Horgby 1986 och 1989. Om skämtets degraderande funktion se även Michail Bachtin, *Rabelais och skattets historia*. Stockholm 1986.
  24. Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 1896—1919, Styrel-

- seprotokoll 1898—1918, jfr 25/5 § 8 1915, Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 1897—1909, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 1899—1910, särskilt 5/4 § 5 1906 (citerat) och Lindqvist 1987: 124—27. Jag vill påpeka att den konsensusmodell, som jag här beskriver, där det sociala systemet störs och sedan återupprättas, är en empirisk generalisering av ett fenomen inom arbetarkulturen, inte någon teoretisk konstruktion.
25. Norrköpings arbetareförenings arkiv, NSA, Protokoll 8/1, 4/2 1879, Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 2/5, 6/6, 20/6, 4/7 1886, 2/1, 20/2, 6/3, 5/6, 18/12 1887, styrelseprotokoll 13/2, 27/2 1887, Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, Protokoll 15/5 § 4 1907. Om reningsprocessen se också Norrköpings arbetareförenings arkiv, NSA, Protokoll 26/3, 23/4, 24/10 1865. Om konsensus se föregående not.
  26. Aksel Sandemose, *En flyktning korsar sitt spår*. Stockholm 1985, se även Horgby 1986: 229 och 1989, jfr Karl-Olov Arnstberg, *Teori för kulturforskare*. Stockholm 1986: 33.
  27. Martinsson 1986: 5, jfr 33, se även Horgby 1989.
  28. Om arbetareföreningen och dess verksamhet se Horgby 1989, om Kahlson, Norrköpings arbetareförenings arkiv, NSA, Historiska och biografiska anteckningar inom Norrköpings arbetareförening. Manuskript daterat 1862 (av Gustaf Kahlson), 1867 (sannolikt av F Björk) och odaterat (1862—75 sannolikt av F Björk samt 1875—76 av okänd), särskilt s 46, se också Norrköpings arbetareförenings handlingar 1860—65, särskilt brev till föreningen av Gustaf Kahlson den 27 maj 1863, samt två föredrag hållna på föreningsmöten den 14 december 1864 och 9 april 1865. Se även direktionsprotokoll 21/1 och 26/1 1862 (i 1864 års handlingar), Mötesprotokoll 26/3, 9/4 1865, direktionsprotokoll 29/3, 2/4, 5/4 1865. Erik Johannesson menar att Kahlson var den förste svenske arbetarskalden, se Erik Johannesson, "Massorna i samhällets förstuga. Om den liberala bildningsrörelsen vid 1800-talets mitt", *Fataburen* 1982: 81—82. Om hederns och "jantelagens" betydelse se även t ex brev från Ivar Andersson till föreningen, uppläst 4 april 1863, i föreningens handlingar 1863.
  29. Martinsson 1986: 75.
  30. Martinsson 1986: 99. Yrkeskunniga arbetare framhöll gärna sina kunskaper, sin kompetens, se Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 21/4 § 6, 12/7 1897, Styrelseprotokoll 1/6 § 2 1909, Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Brev t Snickeriarbetareföreningen från "Fackbröder" i april 1885, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 9/10 1888, 9/10 § 2 1894, 18/3 § 2, 3 1906, styrelseprotokoll 12/11 § 2 1894, 12/2 § 2 1906, jfr Milton Cantor, "Introduction", densamme (red), *American Workingclass Culture*. Westport. Conn 1979: 10.
  31. Moa Martinsson, *Kyrkbröllop*. Stockholm 1986b: 19—21, 50—53, se även Martinsson 1986.
  32. Se Horgby 1986: 24 och 1989. Jfr Robert Roberts, *The Classic Slum*. London 1971: 26—28, som behandlar matriarkerna i den brittiska slummen, se också Albert Engström, *Medan det jäser*. Stockholm 1976: 80, som skriver om "megäror", som grälade med varandra och sina män i Saltängen, Martinsson 1986: 16 och Romulo Enmark, *Mamma, pappa, barn*. Göteborg 1986: 80.
  33. Horgby 1986: 134—35, 163—64.
  34. Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 1884—91, Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 1898—1921, styrelseprotokoll 1907—1919, Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 1889—1909, särskilt 7/7 § 2 1896, där Träarbetareförbundets expeditionsförare Herman Lindqvist behandlade delar av idealbilden, och 18/8 § 4 1909 då avdelningen uttalar sig för permanent rusdrycksförbud, styrelseprotokoll 13/11 § 2, 3 1901, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 1883—1910, särskilt 5/4 § 2 1899 då man i samband med en strejk skrev "till sist uppmanades medlemmarna att hålla sig nyktra, och att icke skära eller sy någott lagerarbete" och 4/2 § 6 1910 (citerat), styrelseprotokoll 5/11 § 2 1904, Gösta Janzons arkiv, FA, Manusutkast till självbiografisk artikel i tidningen *Folkbladet*, "50 år vid vävstolen", intervju med väverskan Emelia Janzon, manuskript, liksom Arbe-

- tarminnens arkiv, Folkklivscentrum i Östergötland, Intervjuer med textilarbetare, t ex AM 6, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 29, 49, 56, 57, 95, 96, 100, Nordiska muséets arkiv, t ex typografminnena EU 44812, 44815, 44851, 44873, även Ambjörnsson 1988, Lindqvist 1987 och Skarin-Frykman 1985.
35. Svenska Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 4/2 § 10 1915.
36. Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 13/9, 8/11 1891, 14/2, 10/4 1892, 22/9 § 7 1897, 22/3 § 4 1899, 24/8 § 6 1904, 3/7 § 4 1907, 6/6 § 16, 25/6 § 6 1912, 6/2 § 8 1913, jfr 7/9 § 9 1916, styrelseprotokoll 29/6 § 3, 27/4 § 2, 22/6 § 4 1909, 28/5 § 10, 27/8 § 4 1912, 22/12 § 3 1914, 26/11 § 4 1916, 1/2 § 3, 4 1917, 22/1 § 5 1918, 28/1 § 9, 22/4 § 8, 27/4 § 3, 22/7 § 2 1919, även Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 15/3 § 8, 30/4 § 2 1885, 20/5 § 2 1887, 16/2 § 4, 15/3 § 3 1888, 1/3 1894, styrelseprotokoll 19/3 § 2, 4 1885, 6/5 § 4 1887, 10/2 § 6, 28/2 § 3 1902, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 12/11 1889, 14/1, 8/7 § 3 1890, 11/8, 8/9, 13/10 1891, 1/3 § 11, 5/7 § 2 1909, styrelseprotokoll 27/10, 17/11 1889, 15/8 § 4 1898, 3/1 § 6 1909, 24/10 § 5 1910.
37. Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 2/4 § 3, 1/8 § 8, 11, 17/8 § 2, 5/9 § 4, 3/10 § 5, 9, 7/11 § 3, 5/12 § 4 1906, 4/5 § 6 1907, jfr 5/12 § 15 1906, se även styrelseprotokoll 1/5 § 1, 14/7 § 4 1906 liksom Norrköpings rådhusrätts arkiv, VLA, Dombok i brottmål 247/1906. 1910 års kassör förskingrade 2 380 kr från samma avdelning. När det upptäcktes begick han självmord. Avdelningens ekonomi fick en allvarlig knäck, som det tog flera år att reparera, se protokoll 25/5 § 3, 5, 7/7 § 4 1911, 7/3 § 5, 12, 4/4 § 11 1912, 6/2 § 7, 8/5 § 4, 5/6 § 6 1913, 5/12 § 9 1915, 8/6 § 4 1916, 2/10 § 7 1919, styrelseprotokoll 17/5, 23/5, 25/5 § 2, 5, 29/5 § 3, 27/6 § 5, 29/7 § 4 1911, 30/1 § 3, 13/2 § 6, 26/3 § 3 1912, 26/3 § 5 1913, 13/2 § 3 1914. Se även Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA. I samband med 1919 års revision erkände kassören, som innehåft sin post i 9 år, att han framför allt under 1917 förskingrat 600 kr. Avdelningen gick inte till domstol utan försökte driva in skulden, se protokoll 3/2 § 8, 3/3 § 8, 9, 7/4 § 4 1919, styrelseprotokoll 22/1 § 2, 28/1 § 1, 2/2 § 2 1919. 1907 dömdes en blekeriarbetare till 2 månaders fängelse för att han som kassör förskingrat 432 kr från Sv Grov- och Fabriksarbetareförbundets avd 54, Norrköpings rådhusrätts arkiv, VLA, Dombok i brottmål 4/1907. 1889 förskingrade arbetareklubbens lokalföreståndare knappt 50 kr. Om hans heder fanns tydligen delade meningar, eftersom han först avsattes som lokalföreståndare och hotades av uteslutning ur klubben (men kunde inte försvara sig själv, då han som ansvarig utgivare för tidningen Proletären avtjänade straff för tryckfrihetsbrott). En månad senare återanställdes han som lokalföreståndare och fick andra förtroendeuppdrag. När hans förskingring påtalades av en medlem, som menade att beteendet inte kunde försvaras och att han borde uteslutas, gick han självmtant rasande ur klubben. Han fick några månader därefter arbeta av sin skuld genom att skriva i tidningen och återkom också efter ett par år som redaktör för Proletären, se Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 16/6 § 3, 4, 4/7 § 2, 18/8 § 7, 1/9 § 2, 6, 15/9 § 2, 5, 6, 9, 6/10 § 5, 20/10 § 5, 6 1889, 16/2 § 5, 18/5 § 5, 21/9 § 5 1890, 4/1 § 9, 4/2 § 8, 21/7 § 5 1891, Avräkningsbok 1887—89.
38. Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 1884—93, särskilt 21/12 1884, 20/10 § 5 1889, 20/4 § 6, 7, 2/11 § 3, 16/11 § 4, 7/12 § 7 1890, 4/1 § 9, 10, 18/1 § 3, 4, 5, 4/2 § 4, 1/3 § 6, 15/3 § 4 1891, 17/1 § 2, 3, 6/11 § 2, 20/11 § 2, 4 1892, 18/7 1893, Svenska Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, Protokoll 9/11 1890, 14/6 1891, 8/2 § 6 1899, 24/1 § 8 1900, 18/12 § 8 1900, jfr 21/7 § 5 1897, styrelseprotokoll 12/8 1890, Svenska Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 9/10, 23/10, 6/11, 13/11, 4/12 § 5 1881, 1/11 § 8 1894, 19/3 § 3 1902, 17/4 § 6, 15/5 § 4 1907, styrelseprotokoll 6/5 § 4 1887, 11/2 § 3 1897, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5, Protokoll 1882—1919, särskilt 5/10 1882, 14/2 1888, även Ambjörnsson 1988.
39. Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 2/11 § 3 1890.
40. Se Ambjörnsson 1988, Norrköpings arbetareklubbs arkiv, FA, Protokoll 1885—91, även Sv Metallindustriarbetareförbundets avd 12 arkiv, FA, Protokoll 20/10, 8/11 1891,

- 23/11 § 4 1898, 25/1 § 3 1899, 1/3 § 13 1917, styrelseprotokoll 19/1 § 3 1898, bildningen var också viktig inom den liberala arbetareföreningsrörelsen, se Horgby 1989. Norrköpings snickeriarbetareförening fungerade till en början som en liberal arbetareförening, med bildning som ett av sina främsta mål, men utvecklades under den andra hälften av 1880-talet till fackförening, se Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 1883—1920, Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 12/7, 9/8 1886.
41. Sv Träindustriarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 24/3 § 12, 13 1908, se också löne- och verkstadsreglementen 1895, 1899 och 1904.
  42. Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 11/3 § 2 1904. Journalisten H E Wester, en av de ledande inom Norrköpings arbetarrörelse, såg "måndagsfirandet" som ett problem, se Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll 8/2 § 10 1904.
  43. Sv Träarbetareförbundets avd 22 arkiv, FA, Protokoll 22/6 § 5 1904.
  44. Sv Beklädnadsarbetareförbundets avd 5 arkiv, FA, Protokoll t ex 10/8 § 3 1903, styrelseprotokoll 27/3 § 2 1904. Om "fusk" se även Magnusson 1988.
  45. Se t ex Horgby 1986: 215, Sven Sperlings, "Violent Criminality and Social Control During Stockholm's Industrialization", *Scandinavian Studies in Criminology* 7. Stockholm 1980: 18.
  46. Om socialisation se t ex Ulf Lindberg, "Förord", i Paul Willis, *Fostran till lönearbete*. Göteborg 1983: 7—34, Gunnar Aronsson "Inledning", densamme (red), *Arbetets krav och mänsklig utveckling*. Stockholm 1983: 15—16, Walter Volpert "Sambandet mellan arbete och personlighet ur handlingspsykologisk synvinkel", i Aronsson 1983: särskilt 45—46, jfr Johan Fornäs, Ulf Lindberg, Ove Sernhede, "Västtysk socialisationsteori", desamma (red), *Ungdomskultur: identitet och motstånd*. Stockholm 1984: 131—46, se även Helene Brembeck, *Tyst — lydig — arbetsam*. Göteborg 1986. Om praxis se Lindqvist 1987: 23—26, 140—61. Om kulturell förändring jfr även Arnstberg 1986: 104—22, 128—30, 155—56, Andersen 1985 och 1988, Billy Ehn & Orvar Löfgren, *Kulturanalys*. Lund 1982: 14—16, 70—85.
  47. David Riesman, *Den ensamma massan*. Stockholm 1961, Astrid Norberg, *Uppfostran till underkastelse*. Lund 1978, Sven Wermlund, *Samvetets uppkomst*. Stockholm 1966, Horgby 1986: 235—36, 240—41, jfr Johan Asplund, *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm 1983: 123—27, 134—36 och Lorentz Lyttkens, *Den disciplinerade människan*. Stockholm 1985: 25, 45—50, 63—65, 71, 76, 82—83, 108—09.
  48. Horgby 1986: 212—15, 235—36, von Hofer 1982. Om privat — offentlig jfr Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet*. Lund 1984 samt Mats Dahlkvists inledning "Jürgen Habermas teori om 'privat' och 'offentlig'" i samma verk. I diskussionen på det 3 Nordiska arbetarkulturseminariet i Tammerfors 4—6 september 1989 framfördes kritik mot bristen på empiri i min behandling av socialisationstyperna. I min fortsatta forskning kommer jag att beakta detta.
  49. Ehn & Löfgren 1982: 14—16, 70—85, Orvar Löfgren, "Kulturbygge och kulturkonfrontation", Ulf Hannerz, Rita Liljeström & Orvar Löfgren (red), *Kultur och medvetande*. Stockholm 1982: 33—34, 41—49, Andersen 1985: 74—78.
  50. Jfr Svend Aage Andersen, "Arbejderklassens kulturhistorie — problemer og infaldsvinkler i studiet av arbejderkultur", *Årbog for arbejderbevaegelsens historie* 1981, 1985: 16—23, 32—38, 74—88, 147—48, 158—75, 195, Ehn & Löfgren 1982: 70—85, Frykman & Löfgren 1979, desamma, "På väg — bilder av kultur och klass", desamma (red), *Modärna tider*. Malmö 1985: 60—84, 101—09, 113—39, Mats Lindqvist & Magnus Wikdahl, "Kultur och klass. En diskussion kring teori och metod i studiet av klassspecifika kulturmönster", *Nordnytt* nr 13, 1982: 20, 25—28, Löfgren 1982: 41—49, Birgitta Skarin Frykman, "Working-Class Culture — Working-Class Lives", *Ethnologia Scandinavia* 1988: 55, jfr även Gösta Arvastson, *Maskinmänniskan*. Göteborg 1987, Gerard A Ritter, "Workers' Culture in Imperial Germany: Problems and Points of Departure for Research", *Journal of Contemporary History* nr 13 1978: 170—71 och Stephens 1979.

51. Se Horgby 1989, jfr Alan Dawley & Paul Faler, "Workingclass Culture and Politics in the Industrial Revolution: Sources of Loyalism and Rebellion", i *Cantor* 1979: 61—67.
52. Lena Wernevik, Vägen till lagsalen. Manuskript Folklivscentrum i Östergötland 1989, även Arbetarminnens arkiv, Folklivscentrum i Östergötland, Intervjuer med textilarbetare samt Ingemar Johansson, *Strejken som vapen*. Stockholm 1982: 120—25.